

Interpretive Structural Analysis of Policy Making in National-Level Strategic Issues (Case Study of Environmental Issues)

Hosein Aslipour¹✉, Hadi Khanmohammadi²

1- Assistant Professor, Faculty of Management and Accounting, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

2- Assistant Professor, Faculty of Management and Accounting, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abstract:

One of the emerging theoretical subjects in the public administration discipline is the strategic public policy that results from the combination of theoretical literature in the two fields of "public policy" and "strategic management". This qualitative research is aimed to structural-interpretative policy analysis in national-level strategic issues. Considering the wide range of issues at the national level, decision making based on environmental issues in the country has been at the center of attention. The main question of the research is that what is the policy making levels in the national strategic issues with an emphasis on environmental issues? In order to answer this question, the combination of qualitative methods of thematic analysis and structuralinterpretation modeling has been used. Thematic analysis method through conducting interviews with experts and coding of written data eventually led to the emerging of 13 global themes. Finally, these themes are followed by the steps in structuralinterpretive modeling and paired relationship at six levels of problem solving, key actors, independent actors, government actors, citizen actions, global actors & National laws. These levels in fact represent policy making layers on national-level strategic issues focusing on environmental issues.

Keywords: Public Policy, National Strategy, Environment, Interpretive Structural Modeling.

1. ✉Corresponding author: aslipour@gmail.com
2. khanmohammadi@atu.ac.ir

فصلنامه علمی-پژوهشی

بهبود مدیریت

دوره دوازدهم

شماره ۳ (شماره پیاپی: ۴۱)

پائیز ۱۳۹۷

تحلیل ساختاری-تفسیری سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی (مورد مطالعه: مسائل زیست‌محیطی کشور)

حسین اصلی‌پور^{۱*}، هادی خان محمدی^۱

چکیده

یکی از حوزه‌های نظری نوظهور در رشته مدیریت دولتی، بحث سیاست‌گذاری عمومی راهبردی است که از تلفیق پیشینه نظری دو حوزه «سیاست‌گذاری عمومی» و «مدیریت راهبردی» حاصل شده است. این پژوهش کیفی به دنبال تحلیل ساختاری-تفسیری سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی است. با توجه به گسترده بودن مسائل مورد بحث در سطح ملی، تصمیم‌گیری مبتنی بر مسائل زیست‌محیطی کشور در کانون توجه پژوهش حاضر قرار گرفته است. سؤال اصلی پژوهش نیز عبارتست از اینکه «لایه‌های سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی کشور با تأکید بر مسائل زیست‌محیطی کدامند؟» برای پاسخ به سؤال فوق، از تلفیق روش‌های کیفی تحلیل مضمون و الگوسازی ساختاری-تفسیری استفاده شده است. تحلیل مضمون از طریق مصاحبه با خبرگان و کدگذاری داده‌های مکتوب نهایتاً منجر به شکل‌گیری ۱۳ مضمون فراگیر شد که نهایتاً مضامین حاصله پس از طی مراحل الگوسازی ساختاری-تفسیری و برقراری ارتباطات زوجی در شش سطح «حل مسئله»، «بازیگران کلیدی»، «بازیگران مستقل»، «بازیگران حاکمیتی»، «کنش شهروندان» و «بازیگران جهانی و قوانین ملی» سطح‌بندی شدند. سطوح مذکور بیانگر لایه‌های سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی با تأکید بر مسائل زیست‌محیطی کشور هستند.

واژگان کلیدی: سیاست‌گذاری عمومی، راهبرد ملی، سیاست‌گذاری زیست‌محیطی، محیط زیست، الگوسازی ساختاری-تفسیری

۱- مقدمه

طی پانزده سال اخیر موضوع مدیریت و برنامه‌ریزی راهبردی به طور گسترده به عنوان شیوه‌ای قابل قبول در سیاست‌گذاری‌های بخش عمومی رواج یافته و تبدیل به یکی از اولویت‌های دولت‌ها و سازمان‌های بخش عمومی در سراسر دنیا شده است. یک دلیل آن هم این است که پشتوانه علمی و تجربی علم تصمیم‌گیری در بخش خصوصی بسیار غنی‌تر از بخش دولتی (اعم از سیاست‌مداران، مدیران دولتی و دیوان‌سالاران) است. به نظر می‌رسد گسترش

۱- استادیار گروه مدیریت دولتی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران

* نویسنده مسئول مکاتبات: aslipoor@gmail.com

استفاده از پیشینه مدیریت راهبردی در بخش دولتی، زمینه را برای تلفیق دو حوزه نظری «مدیریت راهبردی» و «سیاست‌گذاری عمومی» فراهم کرده است. از این حوزه می‌توان با عنوان «سیاست‌گذاری عمومی راهبردی» یاد کرد. سیاست‌گذاری عمومی راهبردی در نتیجه مشاهده برخی ضعف‌ها در پیشینه نظری و نیز تجارب سیاست‌گذاری عمومی طرح و توسعه یافته است. از جمله مهم‌ترین نقاط ضعف مورد اشاره می‌توان به تجربه اجرای ضعیف و فقدان مرحله ارزیابی معتبر بخش قابل توجهی از سیاست‌های عمومی در میدان اقدام و عمل اشاره کرد [۲۶ (ص ۷۳)].

رشته سیاست‌گذاری را نخستین بار هارولد لاسول در دهه ۱۹۶۰ بنیان نهاد و این رشته، دربردارنده دانشی مسئله‌محور و با هدف غایی حل مسائل عمومی است [۲۵ (صص ۵ تا ۷)]. سیاست‌گذاری عمومی نیز به عنوان اصلی‌ترین کارکرد کارگزاران دولتی محسوب می‌شود [۳۱]. همچنین از بارزترین مصادیق منفعت عمومی، توجه به ملاحظات زیست‌محیطی در خدمات عمومی است [۱۴]. درست به این دلیل که مسائل زیست‌محیطی یکی از ورودی‌های نظام سیاست‌گذاری در کشورهای مختلف است [۲۹ (ص ۴۷)]. جدای از اخبار کاملاً هشداردهنده درباره محیط زیست [۳۴ (ص ۲۲۸)] و نگرانی‌های بین‌المللی، شواهد همچنین مؤید وجود مخاطرات ملی رو به افزایش در این خصوص است. توجه به نتایج برخی پژوهش‌های خارجی درباره شرایط زیست‌محیطی ایران به ویژه پژوهش‌های بانک جهانی و دانشگاه ییل درخور توجه است [۱۹]. مطابق شاخص جهانی عملکرد زیست‌محیطی^۱ دانشگاه ییل، ایران در سال ۲۰۱۶ بین ۱۸۰ کشور با کسب نمره ۶۶/۳ در مقام ۱۱۰۵ام قرار گرفته [۳۷ (ص ۱۹)] که در سال ۲۰۱۱ با کسب نمره ۶۰/۰ در مقام ۱۷۸ام و در سال ۲۰۰۹ با نمره ۷۶/۹ در رتبه ۶۷ام جهان قرار داشته است [۳۰].

بررسی وضعیت محیطی کشور نشان می‌دهد که کشور در حال حاضر به خصوص در حوزه کلان‌شهرها با مشکلات زیست‌محیطی بسیاری روبرو است و بسیاری از آنها تبدیل به بحران‌هایی ملی شده‌اند. در زمینه حفاظت از محیط زیست و بهبود وضعیت زیست‌محیطی، بسیاری از قوانین و مقررات به فراموشی سپرده شده یا به طور ناقص و نارسا اجرا می‌گردند [۱۲]. از سوی دیگر، مسائل زیست‌محیطی به دلیل تأثیر حیاتی‌شان بر آحاد جامعه از جایگاه خاصی در پیشینه نظری مدیریت دولتی و سیاست‌گذاری عمومی برخوردارند. شفریتز (از نظریه‌پردازان مدیریت دولتی) یکی از حوزه‌های هشت‌گانه سیاست‌گذاری عمومی را سیاست‌گذاری زیست‌محیطی قلمداد می‌کند. وی محتوای سیاست‌گذاری عمومی را به هشت حوزه اقتصادی، تعلیم و تربیت، زیست‌محیطی، رفاه عمومی، حقوق مدنی، دفاع ملی، عدالت جزائی و همچنین سلامت و بهداشت عمومی تقسیم می‌کند [۳۴ (ص XVI)]. این طبقه‌بندی را برخی دیگر از محققان نیز تأیید کرده‌اند [۲۰ و ۲۱] و می‌توان گفت در اینکه مسائل زیست‌محیطی از انواع بسیار مهم و بارز مسائل عمومی دولت‌ها هستند تردیدی وجود ندارد. مقاله حاضر به دنبال آن است که با تلفیق مبانی نظری مدیریت راهبردی و سیاست‌گذاری عمومی، به عنوان نخستین پژوهش در زمینه «سیاست‌گذاری عمومی راهبردی» به تحلیل ساختاری-تفسیری این حوزه در مطالعه موردی مسائل زیست‌محیطی کشور بپردازد و این پرسش را پاسخ بدهد که «لایه‌های سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی کشور با تأکید بر مسائل زیست‌محیطی کدامند؟».

۲- مبانی نظری و پیشینه

۲-۱) سیاست‌های زیست‌محیطی

ریچارد دای^۲ «سیاست عمومی»^۳ را «هر آنچه که حکومتی انتخاب می‌کند تا انجام دهد یا انجام ندهد» توصیف

1- EPI (Environmental Performance Index)

2- Richard Dye

3- Public policy

می‌کند. یکی از ویژگی‌های مشترک اغلب تعاریف ارائه‌شده از سیاست عمومی آن است که تقریباً تمامی آنها سیاست عمومی را در پاسخ به یک «مسئله عمومی»^۱ مطرح می‌کنند. بنابراین سیاست‌گذاری، دانشی مسئله‌محور و با هدف غایی حل مسائل عمومی است [۲۵ (ص ۳)]. شکل‌گیری یک سیاست عمومی (و از جمله سیاست‌های زیست‌محیطی) تحت تأثیر اولویت‌های جامعه و با لحاظ شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است و بنابراین اگر چه اهمیت شرایط و اولویت‌های زمان وقوع، اغلب غیرقابل پیش‌بینی و تخمین‌ناپذیر است اما عوامل پیش‌برنده به تعریف مسائل جدید، می‌توانند برای یافتن پاسخ آنها کمک‌کننده باشند.

ارزش عوامل پیش‌برنده یک سیاست عمومی از تعامل چهار عامل حاصل می‌شود:

- قلمرو (تعداد افرادی که تحت تأثیر مسئله قرار می‌گیرند)

- شدت یا حساسیت (میزان احساسات برانگیخته‌شده در شهروندان در نتیجه بروز مسئله)

- زمان (مقطع و طول زمانی رویداد)

- منابع (هزینه‌های مادی و غیرمادی مربوط به بروز مسئله) [۶ (ص ۵۲)].

با در نظر گرفتن عوامل چهارگانه فوق می‌توان گفت که سیاست‌های زیست‌محیطی ذیل قلمرو مسائل عمومی، در هر چهار معیار، سطح بالای پیوستار مورد نظر را به خود اختصاص داده و این موضوع از جمله نکات حائز اهمیت در توجه به این نوع مسائل در فرآیند سیاست‌گذاری عمومی کشورها محسوب می‌شود. نکته مذکور در واقع فصل مشترک موضوع سیاست‌گذاری عمومی و مدیریت راهبردی است. اگر چه تمامی مسائل عمومی به عنوان ورودی فرآیند سیاست‌گذاری عمومی محسوب می‌شوند با این حال اهمیت همه آنها به لحاظ ارزش عوامل پیش‌برنده و تأثیرگذاری بر آحاد شهروندان جامعه یکسان نیست. آن دسته از مسائل عمومی که تأثیرات گسترده‌تری به لحاظ قلمرو، شدت، زمان و منابع بر جامعه دارند در زمره مسائل عمومی راهبردی قرار می‌گیرند [۲۶ (ص ۲۳)]. علی‌رغم نوظهور بودن موضوع سیاست‌گذاری عمومی راهبردی، در این زمینه پژوهش‌هایی با رویکرد راهبردی انجام شده است (جدول ۱).

مسائل زیست‌محیطی به طور کلی در پیشینه موضوع به سه دسته آلودگی هوا، خاک و آب [۷ (ص ۳۰)] تقسیم می‌شوند. تقسیم‌بندی مذکور از مسائل زیست‌محیطی ایران اما دربرگیرنده جزئیات بیشتری است و مسائل اصلی زیست‌محیطی کشور در پنج گروه مسائل آلودگی هوا (کربن و سایر گازهای گلخانه‌ای)، مسائل مدیریت مصرف منابع آبی، تخریب زمین (بیابان‌زایی و جنگل‌زدایی)، به خطر افتادن تنوع زیستی و نهایتاً اقدامات (زیست‌محیطی) غیرقانونی قابل تقسیم‌بندی است [۳۰].

بررسی فرآیند سیاست‌گذاری زیست‌محیطی کشور حاکی از آن است که جدا از فرآیند معمول پیشنهاد طرح‌ها به مجلس شورای اسلامی، هم‌زمان دو فرآیند دیگر نیز در مسیر تدوین سیاست‌های زیست‌محیطی اثرگذارند:

الف) فرآیند بالا به پائین: سیاست‌های کلی محیط زیست (ابلاغی رهبری) ← سیاست‌های کلی حاکم بر برنامه‌های توسعه ← مجلس شورای اسلامی ← کمیسیون تلفیق برنامه ← تدوین و مشروعیت‌بخشی برنامه توسعه ← انعکاس برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در قانون بودجه سالانه و سایر قوانین مرتبط

ب) فرآیند پائین به بالا: سازمان حفاظت محیط زیست ← کمیسیون امور زیربنایی دولت یا کمیسیون کشاورزی مجلس شورای اسلامی (در صورت نیاز کمیسیون عمران، انرژی یا سیاست خارجی) ← مجلس شورای اسلامی ← شورای نگهبان (و در صورت اختلاف، مجمع تشخیص مصلحت نظام) ← قوه مجریه [۲ (ص ۲۶۹)]

جدول (۱) مطالعات انجام‌شده در موضوع سیاست‌گذاری راهبردی سطح ملی

ردیف	عنوان پژوهش	روش تحقیق	منبع
۱	Strategic technology policy as a supplement to renewable energy standards	پژوهش عملیاتی	[۲۲]
۲	Strategic delegation of environmental policy making	تحلیل آماری	[۲۴]
۳	How competition is driving change in port governance, strategic decision-making and government policy in the United States	تحلیل آماری	[۲۷]
۴	Strategic Environmental Policy	تحلیل آماری	[۲۳]
۵	Theory of Strategic Action for Public Policy	تحلیل کیفی	[۳۵]
۶	Strategic and Practical Implications in Decision Making and Planning for Sustainability	تحلیل محتوی	[۳۳]
۷	The Voting Rights Act of 1965 and Strategic Policy Making in the South	تحلیل اسنادی	[۲۸]
۸	Think tanks and strategic policy-making: the contribution of think tanks to policy advisory systems	تحلیل کیفی	[۱۵]
۹	Industrial policy and manufacturing targeting in the US: new methodological tools for strategic policy-making	مدل‌سازی کمی	[۳۶]
۱۰	سیاست‌گذاری انسجام درونی حوزه راهبردی جمهوری اسلامی ایران	برنامه‌ریزی خطی	[۱۱]
۱۱	جستاری پیرامون دوگانه‌های اساسی و راهبردی فرهنگ در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	-	[۱۰]
۱۲	سیاست‌گذاری قومی در جمهوری اسلامی ایران؛ چگونگی، فرآیند و عوامل مؤثر بر تدوین	تحلیل اسنادی	[۳]
۱۳	تحلیل شبکه‌ای مرحله تصمیم‌گیری در سیاست‌گذاری نانو تکنولوژی ایران	تحلیل شبکه‌ای	[۴]
۱۴	توسعه فرآیند سیاست‌گذاری با استفاده از راهبرد آینده‌نگاری	تحلیل کیفی	[۵]
۱۵	دیدگاه جمعیت‌شناختی در سیاست‌گذاری‌های راهبردی	آمار توصیفی	[۸]

۲-۲) رهیافت‌های سیاست‌گذاری زیست‌محیطی

« رهیافت کنترل‌محور: زمانی که دولت فدرال ایالات متحده آمریکا در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به شکلی جدی به مسائل زیست‌محیطی روی آورد رهیافت تنظیمی «فرماندهی و کنترل» در خصوص حفاظت از محیط زیست به ابزاری استاندارد تبدیل شد که به کمک آن می‌خواستند مسائل مربوط به آلودگی (اعم از آب، هوا و خاک) را حل کنند. بر اساس رهیافت فرماندهی و کنترل، دولت اقدام به وضع استانداردهای اجباری نمود و نتایج را مورد رصد قرار داد تا مطمئن شود که استانداردها اجرا و عدم اجرای آنها نیز با جریمه پاسخ داده می‌شود. اگر چه شواهدی مبنی بر این موضوع وجود دارد که سیاست‌های مذکور به پرداختن به بسیاری از روشن‌ترین مسائل زیست‌محیطی که در دهه ۱۹۷۰ شایع بودند کمک کرده اما انتقادهای فراوانی نیز علیه استفاده از سازوکار فرماندهی و کنترل وجود دارد. در این میان مهم‌ترین انتقادها به این باز می‌گردد که رهیافت مذکور در دستیابی به اهداف خویش فاقد اثربخشی بوده و در نتایجی که به دست آورده نیز ناکارآمد بوده است. این انتقادها به افزایش اقبال به رهیافت‌های جایگزین مدیریت زیست‌محیطی به ویژه راه‌حل‌های بازارمحور برای حل مسائل مذکور منتهی شده است [۳۴ (ص ۴۶۵)].

« رهیافت بازارمحور: در قلب رهیافت‌های بازارمحور نسبت به مدیریت زیست‌محیطی این مفروض وجود دارد که

محرك‌ها و بازدارنده‌های اقتصادی از کارآمدی و اثربخشی بیشتری نسبت به مقررات انعطاف‌ناپذیر برخوردارند. این سیاست‌ها بر تغییرات یا مجوزهای قابل معامله در بازار به عنوان اهرم‌هایی تکیه دارند که به منظور انگیزش آلوده‌کنندگان محیط زیست طراحی شده‌اند تا در جستجوی راه‌هایی برای محدود کردن آلودگی‌ها باشند به نحوی که هم با منافع شخصی آنها سازگار باشد و در عین حال اهداف زیست‌محیطی را نیز تأمین کند. بر اساس این رهیافت، افراد یا بنگاه‌ها از نظر قانونی ملزم به رعایت استانداردهای زیست‌محیطی نیستند لیکن در عوض به کمک محورهای بازدارنده‌های اقتصادی تشویق می‌شوند که میزان آلودگی را کاهش دهند. این سازوکارهای پیشرفته اقتصادی را می‌توان در سه مقوله عمده تقسیم‌بندی نمود:

۱. هزینه‌های (یا معافیت‌های) مالیاتی: این راهکار، مستقیم‌ترین روش بازاری حفاظت از محیط زیست است. در این روش دولت برابر میزان خسارتی که در اثر انتشار گازهای آلاینده توسط افراد یا بنگاه‌ها به محیط زیست وارد می‌شود مالیاتی را برای آنها در نظر می‌گیرد.

۲. معافیت‌های قابل معامله: این مجوزها با هدف مدیریت آلودگی از طریق ایجاد بازارهایی برای معامله حق آلودگی طراحی شده‌اند. در این روش معافیتی برای سطح آلودگی یک منطقه جغرافیایی تعیین و معافیت مذکور به شکل مجوزهایی برای آلودگی در میان بنگاه‌های آن منطقه توزیع می‌گردد. این مجوزها به دارنده آن اجازه قانونی می‌دهد که تا حدی معین محیط را آلوده سازد و طبعاً چنانچه از این مجوزها استفاده نکند می‌تواند آنها را به فروش برساند. ۳. یارانه‌ها: یک دولت از طریق پرداخت‌های مستقیم می‌تواند طرف‌های درگیر در موضوع را تشویق نماید به فعالیت‌هایی دست بزنند که خسارت کمتری به محیط زیست وارد می‌سازد. این رهیافت یارانه‌ای، دولت‌ها را ملزم به شناساندن رفتارهای ارزشمند و تعیین میزانی از ارزش اقتصادی متناسب با آن رفتارها می‌نماید.

گرچه رهیافت‌های فوق در خصوص مدیریت بازارمحور محیط زیست از نظر ابزارهای مورد استفاده جهت دستیابی به نتایج مطلوب زیست‌محیطی، متنوع‌اند اما همه آنها در یک اصل که «ارائه قدرت انتخاب به بازیگران زیست‌محیطی» است مشترکند. محرك‌های اقتصادی یادشده بر روی این اصل تمرکز دارند که افراد و بنگاه‌ها دارای رفتارهای عقلانی بوده و در پی حداکثر کردن سود می‌باشند [۳۴ (ص ۴۶۶)].

به لحاظ ساختاری اغلب کشورهای که توجهی خاص به محیط زیست داشته‌اند وزارتخانه مستقلی برای امور زیست‌محیطی بنا نهاده‌اند که معمولاً در نتیجه ادغام سازمان‌هایی نظیر آب، دریاها، کشاورزی، منابع طبیعی، جنگل‌ها و مراتع و همچنین کنترل آلودگی‌ها (آب، هوا یا خاک) پدید آمده است. به طور کلی شیوه‌های ساختاری متعارف بخش محیط زیست در کشورهای مختلف عبارتند از:

- وزارتخانه مستقل (به ویژه در کشورهای اروپایی)
 - معاون عالی‌ترین مقام اجرایی (نخست‌وزیر یا رئیس‌جمهور)
 - زیرمجموعه یک وزارتخانه یا معاونت مرتبط با محیط زیست (نظیر جنگل‌بانی و ...)
- در جمع‌بندی این قسمت، جایگاه نهاد زیست‌محیطی کشورهای مختلف بر اساس اطلاعات پایگاه اینترنتی سازمان ملل متحد در جدول ۲ ارائه و با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

۳- روش تحقیق

این پژوهش، اکتشافی (و به دنبال ساخت مفاهیم، الگوها و چارچوب‌ها)، از نظر جهت‌گیری، بنیادی و از لحاظ فلسفه پژوهش نیز تفسیری و راهبردی اصلی آن هم کثرت‌گرایی روش‌شناختی با بهره‌گیری هم‌زمان از دو راهبرد است.

جدول ۲) مقایسه ساختاری جایگاه نهاد محیط زیست کشورهای مختلف

ردیف	کشور	عنوان نهاد زیست‌محیطی	عنوان فرد یا قوه متبوع
۱	استرالیا	سازمان پایداری محیط زیست، آب، جمعیت و ارتباطات	نخست‌وزیر
۲	برزیل	مؤسسه محیط زیست و منابع تجدیدپذیر طبیعی	وزارت محیط زیست
۳	کانادا	سازمان حفاظت از محیط زیست	رئیس‌جمهور
۴	دانمارک	وزارت اقلیم و انرژی	قوه مجریه
۵	آلمان	وزارت محیط زیست، منابع طبیعی و پایداری هسته‌ای	قوه مجریه
۶	هند	وزارت محیط زیست و جنگل‌ها	قوه مجریه
۷	اندونزی	سازمان حفاظت از جنگل‌ها و منابع طبیعی	وزارت جنگلبانی
۸	مکزیک	دبیرخانه محیط زیست و منابع طبیعی	وزارت محیط زیست
۹	نیجریه	سازمان حفاظت و برنامه‌ریزی زیست‌محیطی	رئیس‌جمهور
۱۰	آمریکا	سازمان حفاظت از محیط زیست	رئیس‌جمهور (دولت فدرال مرکزی)
۱۱	ایران	سازمان حفاظت از محیط زیست	رئیس‌جمهور

پژوهش حاضر مبتنی بر رویکرد کیفی و با تلفیق دو روش تحلیل مضمون و مدل‌سازی ساختاری-تفسیری انجام شده است. در بخش تحلیل مضمون برای استخراج داده‌ها و مؤلفه‌ها، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با صاحب‌نظران و خبرگان موضوع صورت گرفته است. سپس مضامین استخراج‌شده طبق فرآیند توصیه‌شده در روش مدل‌سازی ساختاری-تفسیری سطح‌بندی و لایه‌های سیاست‌گذاری در موضوع راهبردی محیط زیست استخراج شده است (دلیل انتخاب مدل‌سازی ساختاری-تفسیری از میان روش‌های دارای کاربرد مشابه، به ویژه روش MACTOR آن است که روش اخیر در اصل با هدف طبقه‌بندی و نوع‌شناسی بازیگران و کنشگران مؤثر در پدیده مورد بررسی استفاده می‌شود حال آنکه مدل‌سازی ساختاری-تفسیری امکان سطح‌بندی و تحلیل مفاهیم انتزاعی را نیز علاوه بر بازیگران داشته و تناسب بیشتری نیز با هدف و مسئله پژوهش حاضر دارد).

تحلیل مضمون فرآیندی است برای تحلیل اطلاعات کیفی و می‌تواند در اکثر روش‌های کیفی (اگر نگوییم همه روش‌های کیفی) به کار رود. این روش، امکان تبدیل اطلاعات کیفی به کمی را نیز فراهم می‌کند [۱۷ (ص ۴)]. جمع‌آوری اطلاعات در این روش، در قالب چرخه‌های برداشت از متن انجام و محقق با طی کردن مسیری رفت و برگشتی درون متن، به درک بهتری از آن می‌رسد. در هر رفت و برگشت، یافته‌های جزئی‌ای که ناسازگار و متناقض با یافته‌های محکم‌تر قبلی هستند کنار گذاشته می‌شوند و این مسیر تا جایی ادامه می‌یابد که درکی قابل قبولی و با کمترین تناقض درونی، از متن مدنظر ایجاد شود [۳۲].

تجزیه و تحلیل اطلاعات در روش تحلیل مضمون مبتنی بر فرآیند کدگذاری است. مضمون یا تم بیانگر مفهوم الگوی موجود در داده‌ها و مرتبط با سؤالات تحقیق است. این روش، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند [۱۸ (ص ۸۸)]. یک مضمون، الگویی است قابل مشاهده در داده‌ها که حداقل به توصیف و سازماندهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده مورد بررسی می‌پردازد [۱۷ (ص ۴)].

شبکه مضامین بر اساس یک رویه مشخص مبتنی بر طی چهار مرحله «دیدن متن»، «برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتب»، «تحلیل اطلاعات کیفی» و نهایتاً «مشاهده نظام‌مند شخص، تعامل، گروه، موقعیت،

سازمان و یا فرهنگ» مضامین زیر را نظام‌مند می‌کند:

□ مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)

□ مضامین سازمان‌دهنده (مقولات به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه)

□ مضامین فراگیر (مضامین عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل)

سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه وب رسم می‌شوند که در آن مضامین برجسته هر یک از سه سطح فوق همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شود. شبکه مضامین، رویه‌ای برای تهیه مقدمات یا ارائه نتایج پایانی تحلیل نیست بلکه تکنیکی است جهت شکستن متن و یافتن نکات معقول و برجسته درون آن [۹ (ص ۲۳)].

«مدل‌سازی ساختاری-تفسیری»^۱ (ISM) یک فرآیند یادگیری تعاملی است که در آن مجموعه‌ای از عناصر مختلف و مرتبط با هم در یک مدل نظام‌مند جامع ساختار بندی می‌شوند. این روش ذیل علوم ریاضی، تئوری گراف، علوم اجتماعی، تصمیم‌گیری گروهی و کامپیوتر قرار می‌گیرد. مدل‌سازی ساختاری-تفسیری به برقراری نظم در روابط پیچیده میان عناصر یک سیستم و تشخیص روابط درونی متغیرها کمک نموده و تکنیکی مناسب برای تجزیه و تحلیل تأثیر یک متغیر بر متغیرهای دیگر می‌باشد. این روش یک روش تفسیری و به دنبال آن است که قضاوتی از تصمیم گروهی درباره ارتباطات متغیرها ارائه نماید [۱ (ص ۲۵۷)]. مدل‌سازی ساختاری-تفسیری یک مدل تفسیری است و این قضاوت گروه است که تعیین می‌کند کدام یک از عناصر با هم رابطه دارند و اینکه چه رابطه‌ای با هم دارند. از طرف دیگر هم مدلی ساختاری است به این معنا که در آن بر مبنای روابط موجود، ساختاری کلی از مجموعه پیچیده عناصر استخراج می‌گردد. نهایتاً نیز روابط عناصر و ساختار کلی یافت شده، در یک مدل گرافیکی مجسم و ارائه می‌شود [۱۳ (ص ۲۰۰)].

نمونه‌گیری این پژوهش از نوع هدفمند و نظری بوده است. در نمونه‌گیری نظری، از رویدادها - و نه لزوماً از افراد - نمونه‌گیری می‌شود و هدف از مراجعه به افراد برای مصاحبه نیز کاوش رویدادها است. رویدادهایی که مبین مقولات گوناگون مرتبط با پدیده مورد بررسی پژوهش هستند. در بخش تحلیل مضمون پژوهش در مجموع چهارده مصاحبه نیمه‌ساختاریافته تخصصی با خبرگان حوزه مدیریت دولتی و سیاست‌گذاری زیست‌محیطی کشور با دو معیار عضویت در هیأت علمی دانشگاه‌های معتبر و سابقه اجرایی بیش از پنج سال در قانون‌گذاری و مدیریت اجرایی مسائل زیست‌محیطی مدنظر قرار گرفته است. مصاحبه‌ها (بین ۶۰ تا ۱۲۰ دقیقه) ضبط می‌شد تا با مرور چندباره گفتگوها، تحلیل و بررسی دقیق‌تری بر روی آنها انجام شود.

جهت اجرای روش‌شناسی مدل‌سازی ساختاری-تفسیری از پرسشنامه استفاده شده است. ۱۵ پرسشنامه میان خبرگان توزیع که در نهایت ۱۰ پرسشنامه تکمیل شده دریافت و مبنای این پژوهش قرار گرفت.

۴- یافته‌های پژوهش

۴-۱) تعیین ابعاد/عناصر

از آنجا که مضامین استخراج شده در روش تحلیل مضمون، نهایتاً در خدمت روش الگوسازی ساختاری-تفسیری قرار و بر اساس مراحل آن سطح‌بندی می‌گردد در این بخش، یافته‌های پژوهش مبتنی بر مراحل روش ISM ارائه شده است. الگوسازی ساختاری-تفسیری با شناسایی متغیرها یا مضامینی شروع می‌شود که مربوط به مسئله یا موضوع مورد بحث باشند.

مضامین فراگیر به دست آمده از طریق مصاحبه با خبرگان با استفاده از روش تحلیل مضمون عبارتند از (۱۳ مورد):

۱. بازیگران جهانی
۲. بازیگران فراقوه‌ای
۳. بازیگران فرانهادی
۴. بازیگران تقنینی
۵. بازیگران اجرایی
۶. بازیگران مستقل
۷. بازیگران قضایی
۸. کنش شهروندان
۹. نظام ارزشی محیط زیست

۱۰. فناوری و امکانات زیست‌محیطی

۱۱. ابرخط‌مشی‌های زیست‌محیطی (اسناد و قوانین ملی)

۱۲. منابع مالی زیست‌محیطی

۱۳. حل مسائل زیست‌محیطی

در جدول ۳ چند نمونه و گزاره از اظهارات و کدهای مصاحبه‌شوندگان ذیل هر کدام از مضامین فوق‌الذکر مورد اشاره قرار گرفته است.

جدول ۳) نمونه کدها و اظهارات خبرگان ذیل مضامین فراگیر

ردیف	نمونه اظهارات خبرگان	مضامین سازمان‌دهنده مرتبط	مضمون فراگیر
۱	«همان‌طور که مکزیکوسیتی (مستله) آلودگی هوا را با حمایت‌های بانک جهانی و برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد حل کرد ما در بحران‌های زیست‌محیطی مانند بحران دریاچه ارومیه می‌توانیم از حمایت فنی و مالی دستگاه‌ها و مجامع بین‌المللی استفاده کنیم» «میزان تأثیرگذاری این کنوانسیون‌ها و توافق‌نامه‌ها بر برنامه‌ریزی کلان زیست‌محیطی کشور به دو عامل وابسته بوده است: یکی به مدیریت کلان زیست‌محیطی (رئیس سازمان و رئیس‌جمهور) کشور و دیگری تحولات جهانی. مثلاً گرم‌شدن جهان، تأثیرش را در برنامه‌ریزی‌های پنج‌ساله کشور می‌گذارد»	- دیپلماسی زیست‌محیطی - نقش سازمان ملل متحد - توافق‌نامه‌ها و تعهدات بین‌المللی	بازیگران جهانی
۲	«در برقراری هماهنگی میان قوا، مجمع تشخیص مصلحت نظام می‌تواند در زمینه تدوین اسناد بالادستی و بازنگری سیاست‌های کلان ایفاء نقش کند که بسیار مؤثر است» «در راستای سند ملی محیط زیست که راهبردی‌ترین سند در این حوزه است و پیش‌نویس آن با همکاری بخش دانشگاهی تنظیم و به شورای عالی انقلاب فرهنگی پیشنهاد شد طی دو سال گذشته اقداماتی صورت گرفته است»	- شورای عالی انقلاب فرهنگی - مجمع تشخیص مصلحت نظام	بازیگران فراقوه‌ای

جدول ۳) نمونه کدها و اظهارات خبرگان ذیل مضامین فراگیر

ردیف	نمونه اظهارات خبرگان	مضامین سازمان‌دهنده مرتبط	مضمون فراگیر
۳	<p>«اگر به مقوله آموزش و فرهنگ‌سازی توجه کنیم شاید به خیلی از قوانین نیازی نداشته باشیم. به عنوان مثال لازم است رشته‌های مختلف مهندسی به صورت اجباری با محیط زیست آشنا شوند. در حال حاضر با تصمیم شورای عالی محیط زیست دو واحد به صورت اختیاری در خصوص اهمیت محیط زیست برای رشته‌های مهندسی در نظر گرفته شده که البته همین هم خیلی کمک کرده ولی باید آنها را اجباری کرد»</p> <p>«به لحاظ ساختاری نیز صندوق ملی محیط زیست به عنوان خزانه مالی طرح‌ها و خط‌مشی‌های زیست‌محیطی در برنامه‌های توسعه مورد تصویب قرار گرفته که متأسفانه تاکنون به دلیل عدم تأمین اعتبار اولیه آن - که مطابق قانون می‌بایست توسط دولت صورت پذیرد - عملاً فعال نشده است»</p>	<p>- شورای عالی محیط زیست</p> <p>- صندوق ملی محیط زیست</p> <p>- کمیته ملی توسعه پایدار</p>	<p>بازیگران فرانهادی</p>
۴	<p>«دیوان محاسبات در دو حوزه اجرای قوانین (عملکرد زیست‌محیطی دستگاه‌ها) و بررسی عملکرد مالی آنها در چگونگی مصرف بودجه‌های زیست‌محیطی می‌تواند وارد شود»</p> <p>«نقیصه اصلی، کم‌رنگ بودن وجه محیط زیست در کمیسیون مربوطه مجلس است به طوری که حتی عبارت محیط زیست نیز در عنوان کمیسیون وجود ندارد. تناقض مهم در کارکرد کمیسیون مذکور آنجاست که محور فعالیت‌های آن مباحث مربوط به کشاورزی است حال آنکه موضوع کشاورزی به عنوان یکی از موضوعات بهره‌بردار زیست‌محیطی معمولاً در تعارض با رویکرد حفاظت از محیط زیست قرار می‌گیرد»</p>	<p>- کمیسیون کشاورزی مجلس شورای اسلامی</p> <p>- فراکسیون محیط زیست مجلس</p> <p>- دیوان محاسبات کل کشور</p>	<p>بازیگران تقنینی</p>
۵	<p>«دستگاه‌های اجرایی بزرگ‌ترین مخرب محیط زیست کشور محسوب می‌شوند. میزان تخریب آنها به مراتب بیش از بخش خصوصی یا شهروندان است»</p> <p>«در سال ۱۳۷۳ اولین بار استفاده از ابزار EIA به صورت تشویقی در اجرای پروژه‌ها مطرح شد تا اینکه در سال ۱۳۸۴ تعداد موضوعات طرح‌های توسعه‌ای که ملزم به استفاده از این ابزار شدند به ۲۹ موضوع کلان‌گسترش یافت (طرح‌های نیروگاهی، راهسازی، توسعه ریلی، پالایشگاه‌ها و ...)</p>	<p>- سازمان حفاظت محیط زیست</p> <p>- سازمان‌های اجرایی بهره‌بردار (وزارت نفت؛ وزارت نیرو؛ وزارت صنعت، معدن و تجارت؛ وزارت راه و شهرسازی؛ وزارت جهاد کشاورزی)</p> <p>- وزارت امور خارجه</p> <p>- وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی</p> <p>- سازمان برنامه و بودجه</p>	<p>بازیگران اجرایی</p>

جدول ۳) نمونه کدها و اظهارات خبرگان ذیل مضامین فراگیر

ردیف	نمونه اظهارات خبرگان	مضامین سازمان‌دهنده مرتبط	مضمون فراگیر
۶	<p>«لان NGOهایی که در کشور ما از بضاعت علمی خوبی برخوردار هستند نظیر انجمن یوزپلنگ ایران، اینها نظراتشان کاملاً در حوزه سیاست‌گذاری‌های مربوطه نافذ است»</p> <p>«تا زمانی که تشکل‌های زیست‌محیطی مردم‌نهاد در هر زمینه‌ای وابستگی مالی به دولت دارند طبیعی است که باید دستگاه بالادست خود که به آنها کمک مالی می‌کند را راضی نگه دارند»</p> <p>«نقش رسانه‌ها در مسائل زیست‌محیطی حائز اهمیت است به عنوان مثال باغ گیاه‌شناسی نوشهر و تهران با حمایت رسانه‌ها و جامعه مدنی حفظ شد»</p>	<p>- تشکل‌های مردم‌نهاد سبز</p> <p>- رسانه‌های مکتوب، دیداری و شنیداری</p> <p>- بخش خصوصی</p> <p>- سازمان‌ها و نهادهای آموزشی</p>	بازیگران مستقل
۷	<p>«قضات باید در این زمینه آموزش ببینند. البته در این زمینه کارگاه‌های آموزشی برای قضات جهت آشنایی با مسائل زیست‌محیطی اجرا شد که بسیار هم مفید بود و البته باید گسترش پیدا کند و مقطعی نباشد. این آموزش‌ها به تدریج در اصلاح بینش‌های قضات نیز مؤثر خواهد بود»</p>	<p>- قضات و دادگاه‌های زیست‌محیطی</p> <p>- سازمان بازرسی کل کشور</p>	بازیگران قضایی
۸	<p>«در کشور ما، مردم برای احداث جاده از میان جنگل ابر راهیمایی می‌کنند که دقیقاً خلاف اصول زیست‌محیطی است. باید گفت متناسب با کیفیت رفاه در هر جامعه‌ای تعلق خاطر به رعایت ملاحظات زیست‌محیطی در آن جامعه کم و زیاد می‌شود»</p>	<p>- دانش زیست‌محیطی شهروندان</p> <p>- گرایش زیست‌محیطی شهروندان</p> <p>- اولویت نیازهای معیشتی بر نیازهای زیست‌محیطی</p>	کنش شهروندان
۹	<p>«آنچه از فرمان آسمانی برمی‌آید این است که تابلوی زیبای آفرینش، امانت الهی در دست بشر است»</p> <p>«اگر نگاه انسان به اعمال به عنوان عمل جاویدان باشد افق دید او را بلند و ماوراء زندگی مادی را ملاحظه کرده و برای آن تلاش می‌کند»</p> <p>«اگر آدمی، درباره آنچه تصرف در آنها برای وی به راحتی امکان‌پذیر است تنها نقش انسانی امین را ایفاء می‌کند و مالک آنچه دارد نیست وضع او نسبت به دیگر موجودات و اشیاء به طریق اولی مشخص است و او هرگز نمی‌تواند احساس مالکیتی نسبت به آنها داشته باشد و آنها را از آن خود بداند. برای بهره‌مندی هر چه بیشتر خویش، طبیعت را آلوده و در محیط زیست هر گونه تصرف زیان‌آوری داشته باشد»</p>	<p>- نقش بیشتر دولتمردان در احیاء طبیعت (نسبت به مردم)</p> <p>- اهمیت رویکرد آخرت‌بین در عمران زمین</p> <p>- لزوم امانت‌داری انسان نسبت به محیط زیست</p> <p>- قطعی بودن سنن الهی ناظر به محیط زیست</p> <p>- رابطه مستقیم عمل انسان با طبیعت</p> <p>- برقراری عدالت بین‌نسلی</p>	نظام ارزشی محیط زیست

جدول ۳) نمونه کدها و اظهارات خبرگان ذیل مضامین فراگیر

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده مرتبط	نمونه اظهارات خبرگان	ردیف
فناوری و امکانات زیست‌محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - آسیب فناوری سنتی در بهره‌برداری - ضرورت همگامی با فناوری روز - ضرورت تقویت یگان حفاظتی زیستگاه‌های کشور 	<p>«سرعت رشد فناوری برای استفاده از انرژی خورشیدی بسیار بالاست و در حال حاضر می‌توان از هر هکتار بیابان ۲ مگاوات برق تولید کرد در حالی که در کشور ما فقط یک نیروگاه خورشیدی در استان فارس وجود دارد»</p> <p>«در خصوص بحران‌هایی نظیر آتش‌سوزی پارک ملی گلستان جداً دچار کمبود امکانات بودیم و به تجهیزات بیشتری همچون بالگرد برای اطفاء حریق احتیاج است»</p>	۱۰
ابرخط‌مشی‌های زیست‌محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - اصول ۴۵ و ۵۰ قانون اساسی - سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ - سند ملی محیط زیست - سیاست‌های حاکم بر برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور - سیاست‌های کلی محیط زیست 	<p>«برای اجرایی شدن اصل ۵۰ قانون اساسی نیازمند یک vision هستیم. این چشم‌انداز به موضوع محیط زیست ذیل سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ برای اولین بار شکل گرفت که در این سند مطالب خوبی راجع به محیط زیست مطرح شد»</p> <p>«در سند ملی محیط زیست که چندین و چند بند داشته و به صورت تفصیلی در پنج فصل تنظیم شده سیاست‌های جزئی‌تری ذیل اصل مذکور در قانون اساسی پیش‌بینی شده است (اخلاق زیست‌محیطی، اخلاق زیست‌مندان و ...)»</p>	۱۱
منابع مالی زیست‌محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - بودجه ضعیف سازمان حفاظت محیط زیست - اهمیت استقلال مالی محیط زیست - تأثیر عوامل اقتصاد کلان بر تدوین سیاست بودجه‌ای یک در هزار 	<p>«سازمان حفاظت محیط زیست از جمله فقیرترین نهادها و سازمان‌های دولتی است که بودجه سالیانه آن فقط ۱۰۰ میلیارد تومان است. شما این رقم را مقایسه کنید با بودجه پتروشیمی بندر امام که بودجه آن حدود ۱۰۰۰ میلیارد تومان است یعنی تقریباً یک‌دهم»</p> <p>«در ماده ۴۵ قانون درآمدهای دولت برنامه دوم توسعه، پیش‌بینی کردیم که یک در هزار فروش تولیدکنندگان صرف مسائل زیست‌محیطی خودشان یا منطقه خودشان شود ولی متأسفانه این بودجه یک در هزار که در مجموع رقم کلانی می‌شد مورد بهره‌برداری قرار نگرفت»</p>	۱۲
حل مسائل زیست‌محیطی	<ul style="list-style-type: none"> - حل مسئله آلودگی هوا (گازهای گلخانه‌ای و ریزگردها) - مدیریت مصرف منابع آبی - مقابله با تخریب زمین (بیابان‌زایی و جنگل‌زدایی) - اولویت‌بخشی به تنوع زیستی - مقابله با اقدامات غیرقانونی زیست‌محیطی 	<p>«منشا ریزگردهای ما داخلی و خارجی است گرچه سهم ریزگردهای خارجی بالاتر است. این موضوع را می‌توان با توسعه دیپلماسی زیست‌محیطی حل کرد و این در حد رؤسای محیط زیست و کارشناسان نیست بلکه این موضوع کاملاً سیاسی و حاکمیتی است»</p> <p>«بهینه کردن مصرف آب کشاورزی که بالغ بر ۹۲ درصد آب مصرفی منطقه - که کل آن حدود ۶ میلیارد مترمکعب است - را به خود اختصاص داده تا حد زیادی بحران آب در کشور را حل خواهد نمود»</p>	۱۳

۴-۲) محاسبه ماتریس خودتعاملی ساختاری^۱ (SSIM)

این ماتریس یک ماتریس مربع به ابعاد تعداد مضامین بوده که برای تعیین روابط بین مضامین (مقادیر داخل ماتریس) از یک طیف چهارتایی به صورت زیر استفاده شده است [۱۶]:

۳ **CCC** اگر عامل سطر I بر روی عامل ستون J کاملاً مؤثر است (تأثیر زیاد)

۲ **CC** اگر عامل سطر I بر روی عامل ستون J مؤثر است (تأثیر متوسط)

۱ **CC** اگر عامل سطر I بر روی عامل ستون J تأثیر ناچیزی دارد (تأثیر اندک)

۰ **CC** اگر عامل سطر I بر روی عامل ستون J بی‌تأثیر است (بدون تأثیر)

که نهایتاً نتایج به دست آمده از پرسشنامه‌ها، با هم جمع و مقادیر حاصله در جدول ۴ آمده است. بنابراین در هر یک از خانه‌های این جدول اعدادی بین ۰ تا ۳۰ را خواهیم داشت.

جدول ۴) محاسبه ماتریس خودتعاملی ساختاری مضامین

مضامین کلیدی	بازیگران جهانی	بازیگران فراقوه‌ای	بازیگران فرانهاده‌ای	بازیگران تقنینی	بازیگران اجرایی	بازیگران مستقل	بازیگران قضایی	کنش شهروندان	نظام ارزشی	فناوری و امکانات	اسناد و قوانین ملی	منابع مالی	حل مسائل
بازیگران جهانی	۲۴	۲۳	۲۲	۲۰	۲۷	۱۸	۲۴	۱۶	۲۶	۲۲	۱۴	۲۱	
بازیگران فراقوه‌ای	۱۴	۲۵	۲۳	۲۲	۲۰	۲۷	۲۰	۲۶	۲۹	۲۴	۲۹	۲۹	
بازیگران فرانهاده‌ای	۱۲	۲۲	۲۷	۲۰	۲۶	۸	۲۴	۲۳	۲۲	۲۰	۱۸	۲۱	
بازیگران تقنینی	۱۱	۲۰	۲۶	۲۴	۲۳	۹	۱۳	۲۸	۱۴	۲۶	۲۹	۲۴	
بازیگران اجرایی	۱۰	۹	۲۹	۲۴	۱۹	۱۲	۲۵	۱۵	۲۲	۲۰	۲۶	۲۹	
بازیگران مستقل	۶	۱۶	۲۷	۲۰	۲۶	۱۱	۲۷	۲۰	۱۷	۱۱	۱۶	۲۶	
بازیگران قضایی	۱۴	۲۵	۲۵	۱۱	۲۱	۲۳	۱۲	۱۲	۱۵	۹	۱۸	۲۶	
کنش شهروندان	۶	۲۶	۲۲	۲۷	۲۷	۲۰	۲۶	۲۸	۱۹	۱۲	۱۷	۲۲	
نظام ارزشی	۸	۲۹	۲۴	۲۳	۲۲	۲۷	۲۰	۲۰	۱۶	۲۰	۱۷	۲۸	
فناوری و امکانات	۹	۱۱	۱۶	۸	۹	۱۳	۱۸	۱۷	۹	۱۳	۲۵	۲۱	
اسناد و قوانین ملی	۲۱	۲۳	۲۷	۲۷	۲۰	۲۶	۲۴	۲۳	۲۶	۲۲	۲۰	۲۷	
منابع مالی	۱۶	۱۰	۱۵	۱۱	۲۱	۱۵	۱۶	۱۴	۱۱	۲۷	۱۰	۲۲	
حل مسائل	۲۰	۲۶	۲۴	۲۳	۲۷	۲۴	۲۳	۲۲	۲۷	۲۷	۲۰	۲۶	

۴-۳) طراحی ماتریس دستیابی

ماتریس دستیابی (RM) با تعیین روابط به صورت ۰ و ۱ از روی ماتریس مرحله قبل به دست می‌آید. یک مقیاس عددی را در نظر گرفته و اعداد جدول مرحله قبل را با آن مقایسه می‌کنیم در صورتی که عدد مربوطه در جدول بزرگ‌تر یا مساوی عدد مقیاس باشد در جدول جدید عدد ۱ و در غیر این صورت ۰ را به آن اختصاص می‌دهیم تا ماتریس دستیابی حاصل شود [۱۶]. بولانوس و همکاران از رابطه $m=2n$ (n تعداد پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده) برای یافتن عدد مقیاس استفاده کرده‌اند [۱۶] که در این تحقیق عدد مقیاس برابر $m=۲۰$ به دست می‌آید (جدول ۵).

جدول ۵) ماتریس دستیابی

مضامین کلیدی	بازیگران جهانی	بازیگران فراقوه‌ای	بازیگران فرانهادی	بازیگران تقنینی	بازیگران اجرایی	بازیگران مستقل	بازیگران قضایی	کنش شهروندان	نظام ارزشی	فناوری و امکانات	اسناد و قوانین ملی	منابع مالی	حل مسائل
بازیگران جهانی	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران فراقوه‌ای	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران فرانهادی	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران تقنینی	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران اجرایی	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران مستقل	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱
بازیگران قضایی	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
کنش شهروندان	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
نظام ارزشی	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
فناوری و امکانات	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
اسناد و قوانین ملی	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
منابع مالی	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
حل مسائل	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

۴-۴) تعیین سطح عوامل

برای تعیین سطح و اولویت عوامل، برای هر عامل مجموعه دستیابی^۱ و مجموعه پیش‌نیاز^۲ تعیین می‌شود. مجموعه دستیابی هر عامل شامل عواملی است که از این عامل تأثیر می‌پذیرند و مجموعه پیش‌نیاز شامل عواملی است بر این عامل تأثیر گذارند. این تأثیر و تأثرها با استفاده از ماتریس دستیابی به دست می‌آید.

پس از تعیین مجموعه دستیابی و پیش‌نیاز هر عامل، عناصر مشترک این دو مجموعه برای هر عامل شناسایی و نوبت به تعیین سطح عوامل می‌رسد. در اولین جدول، عاملی دارای بالاترین سطح می‌باشد که مجموعه دستیابی و عناصر مشترک آن کاملاً یکسان باشند که پس از تعیین، آن عوامل را از جدول حذف و با عوامل باقیمانده جدول بعدی را تشکیل می‌دهیم. در جدول دوم نیز همانند جدول اول، عامل سطح دوم را مشخص و این کار را تا تعیین سطح همه عوامل ادامه می‌دهیم (جدول‌های ۶ تا ۱۰).

برای سه عامل ۱۰، ۱۲ و ۱۳ (فناوری و امکانات، منابع مالی و حل مسائل) مجموعه‌های دریافتنی و مشترک به طور کامل یکسان هستند. به عبارت دیگر عوامل مذکور عواملی هستند که در مدل نهایی بیشترین تأثیرپذیری را از سایر عوامل و کمترین تأثیرگذاری را بر آنها دارند و بالاترین سطح مدل را به خود اختصاص می‌دهند. عوامل ۳، ۴ و ۵ (بازیگران فرانهادی، بازیگران تقنینی و بازیگران اجرایی) در سطح دوم، عامل ۶ (بازیگران مستقل) به تنهایی در سطح سوم، عوامل ۲ و ۷ (بازیگران فراقوه‌ای و بازیگران قضایی) در سطح چهارم، عوامل ۸ و ۹ (کنش شهروندان و

1- Reachability set

2- Antecedent set

نظام ارزشی) در سطح پنجم و سایر عوامل باقیمانده یعنی ۱ و ۱۱ (بازیگران جهانی و ابرختم‌های) نیز در سطح ششم مدل جایابی شده‌اند.

جدول ۶) تعیین عوامل سطح اول

عوامل	مجموعه دریافتی	مجموعه پیش‌نیاز	عوامل مشترک	سطح
۱	۱۱-۱۰-۹-۶-۵-۴-۳-۲ ۱۳	۱۳-۲	۱۳-۲	-
۲	۱۰-۹-۸-۷-۶-۴-۳-۱ ۱۳-۱۲-۱۱	۱۳-۱۱-۹-۸-۷-۵-۴-۳-۱	۱۳-۱۱-۹-۸-۷-۴-۳-۱	-
۳	۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲ ۱۳-۱۱	۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲-۱ ۱۳	۱۳-۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲	-
۴	۱۳-۱۲-۱۱-۹-۶-۵-۳-۲	۱۳-۱۱-۹-۸-۶-۵-۳-۲-۱	۱۳-۱۱-۹-۶-۵-۳-۲	-
۵	۱۲-۱۱-۱۰-۹-۸-۴-۳-۲ ۱۳	۱۱-۹-۸-۷-۶-۴-۳-۲-۱ ۱۳-۱۲	۱۳-۱۲-۱۱-۹-۸-۴-۳-۲	-
۶	۱۳-۹-۸-۵-۴-۳	۱۳-۱۱-۹-۸-۷-۴-۳-۱	۱۳-۹-۸-۴-۳	-
۷	۱۳-۶-۵-۳-۲	۱۳-۱۱-۹-۸-۳-۲	۱۳-۳-۲	-
۸	۱۳-۹-۷-۶-۵-۴-۳-۲	۱۳-۱۱-۹-۶-۵-۳-۲-۱	۱۳-۹-۶-۵-۳-۲	-
۹	۱۰-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲ ۱۳-۱۱	۱۰-۸-۶-۵-۴-۳-۲-۱ ۱۳-۱۱	۱۱-۱۰-۸-۶-۵-۴-۳-۲ ۱۳	-
۱۰	۱۳-۱۲-۹	۱۳-۱۲-۱۱-۹-۵-۳-۲-۱	۱۳-۱۲-۹	یک
۱۱	۱۰-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲ ۱۳-۱۲	۱۳-۹-۵-۴-۳-۲-۱	۱۳-۹-۵-۴-۳-۲	-
۱۲	۱۳-۱۰-۵	۱۳-۱۱-۱۰-۵-۴-۲	۱۳-۱۰-۵	یک
۱۳	۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱ ۱۲-۱۱-۱۰	۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱ ۱۲-۱۱-۱۰	۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲-۱ ۱۲-۱۱-۱۰	یک

جدول ۷) تعیین عوامل سطح دوم

عوامل	مجموعه دریافتی	مجموعه پیش‌نیاز	عوامل مشترک	سطح
۱	۱۱-۹-۶-۵-۴-۳-۲	۲	۲	-
۲	۱۱-۹-۸-۷-۶-۴-۳-۱	۱۱-۹-۸-۷-۵-۴-۳-۱	۱۱-۹-۸-۷-۴-۳-۱	-
۳	۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲	۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲-۱	۱۱-۹-۸-۷-۶-۵-۴-۲	دو
۴	۱۱-۹-۶-۵-۳-۲	۱۱-۹-۸-۶-۵-۳-۲-۱	۱۱-۹-۶-۵-۳-۲	دو
۵	۱۱-۹-۸-۴-۳-۲	۱۱-۹-۸-۷-۶-۴-۳-۲-۱	۱۱-۹-۸-۴-۳-۲	دو
۶	۹-۸-۵-۴-۳	۱۱-۹-۸-۷-۴-۳-۱	۹-۸-۴-۳	-
۷	۶-۵-۳-۲	۱۱-۹-۸-۳-۲	۳-۲	-
۸	۹-۷-۶-۵-۴-۳-۲	۱۱-۹-۶-۵-۳-۲-۱	۹-۶-۵-۳-۲	-
۹	۱۱-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲	۱۱-۸-۶-۵-۴-۳-۲-۱	۱۱-۸-۶-۵-۴-۳-۲	-
۱۱	۹-۸-۷-۶-۵-۴-۳-۲	۹-۵-۴-۳-۲-۱	۹-۵-۴-۳-۲	-

جدول ۸) تعیین عوامل سطح سوم

عوامل	مجموعه دریافتنی	مجموعه پیش نیاز	عوامل مشترک	سطح
۱	۱۱-۹-۶-۲	۲	۲	-
۲	۱۱-۹-۸-۷-۶-۱	۱۱-۹-۸-۷-۱	۱۱-۹-۸-۷-۱	-
۶	۹-۸	۱۱-۹-۸-۷-۱	۹-۸	سه
۷	۶-۲	۱۱-۹-۸-۲	۲	-
۸	۹-۷-۶-۲	۱۱-۹-۶-۲-۱	۹-۶-۲	-
۹	۱۱-۸-۷-۶-۲	۱۱-۸-۶-۲-۱	۱۱-۸-۶-۲	-
۱۱	۹-۸-۷-۶-۲	۹-۲-۱	۹-۲	-

جدول ۹) تعیین عوامل سطح چهارم

عوامل	مجموعه دریافتنی	مجموعه پیش نیاز	عوامل مشترک	سطح
۱	۱۱-۹-۲	۲	۲	-
۲	۱۱-۹-۸-۷-۱	۱۱-۹-۸-۷-۱	۱۱-۹-۸-۷-۱	چهارم
۷	۲	۱۱-۹-۸-۲	۲	چهارم
۸	۹-۷-۲	۱۱-۹-۲-۱	۹-۲	-
۹	۱۱-۸-۷-۲	۱۱-۸-۲-۱	۱۱-۸-۲	-
۱۱	۹-۸-۷-۲	۹-۲-۱	۹-۲	-

جدول ۱۰) تعیین عوامل سطح پنجم

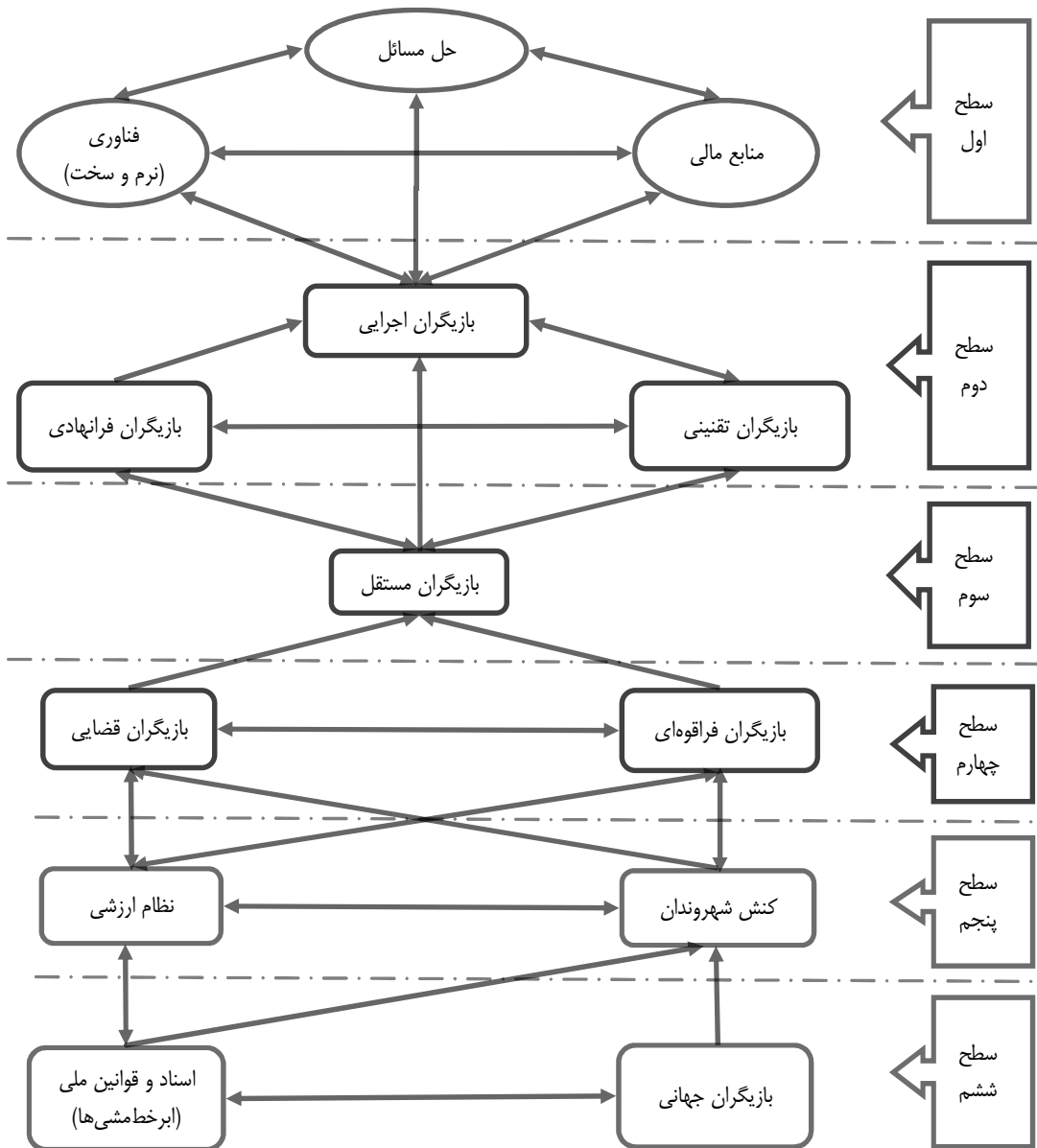
عوامل	مجموعه دریافتنی	مجموعه پیش نیاز	عوامل مشترک	سطح
۱	۱۱-۹	-	-	-
۸	۹	۱۱-۹-۱	۹	پنجم
۹	۱۱-۸	۱۱-۸-۱	۱۱-۸	پنجم
۱۱	۹-۸	۹-۱	۹	-

۴-۵) ترسیم الگوی مدل مضامین

پس از تعیین سطح عوامل و برای فهم بهتر روابط میان آنها می توان روابط مذکور را در قالب یک مدل و به صورت گرافیکی نمایش داد (شکل ۱).

۴-۶) تحلیل MICMAC

هدف این تحلیل، تشخیص و تحلیل قدرت هدایت و وابستگی متغیرهاست و در آن، عوامل بر اساس قدرت نفوذ یا هدایت (جمع ضرائب عامل در سطر) و وابستگی (جمع ضرائب عامل در ستون) خود به چهار دسته تقسیم می شوند [۱۳] (ص ۲۰۷): دسته اول متغیرهای خودمختار هستند. عواملی در این دسته هستند که هم قدرت هدایتی (عامل تقویت کننده عقلایی در سایر عوامل) کمی دارند و هم وابستگی آنها به سایر عوامل کم است (عوامل ۷ و ۱۲)؛ دسته دوم عواملی هستند که قدرت هدایتی کمی بر سایر عوامل دارد اما وابستگی آنها به سایر عوامل زیاد است (عوامل ۶ و ۱۰)؛ عوامل دسته سوم، هم هدایت گر سایر عواملند و هم وابسته به آنها و تغییر در این عوامل کل سیستم را متأثر خواهد نمود (عوامل ۲، ۳، ۴، ۵، ۸، ۹، ۱۱ و ۱۳) و چهارمین دسته نیز عواملی هستند که دارای قدرت هدایت قوی

شکل ۱) شبکه (مدل) روابط بین مضامین اصلی سیاست‌گذاری زیست‌محیطی

ولی وابستگی ضعیف می‌باشند (عامل ۱). مقادیر قدرت نفوذ و وابستگی عوامل (مضامین فراگیر) در جدول‌های ۱۱ و ۱۲ آورده شده است.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

سیاست‌گذاری در موضوعات راهبردی سطح ملی نیازمند توجه هم‌زمان به سطوح زیر است که البته هر کدام از آنها

جدول (۱۱) تحلیل MICMAC (محاسبه قدرت نفوذ و وابستگی عوامل)

عوامل (مضامین فراگیر)	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳
قدرت نفوذ	۹	۱۱	۹	۸	۷	۶	۵	۸	۹	۲	۱۲	۳	۱۲
میزان وابستگی	۲	۸	۱۰	۹	۹	۱۱	۵	۸	۷	۷	۷	۶	۱۲

جدول (۱۲) ماتریس قدرت نفوذ (ستون) و وابستگی (سطر) عوامل

۱۳						۱۱								۱۲
					۲									۱۱
														۱۰
			۳			۹					۱			۹
				۴	۸									۸
		۵												۷
				۶										۶
								۷						۵
														۴
							۱۲							۳
						۱۰								۲
														۱
۱۲	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱			

دارای مضامین و متغیرهای متعددی می‌باشند: «حل مسئله»، «بازیگران کلیدی»، «بازیگران مستقل»، «بازیگران حاکمیتی»، «کنش شهروندان» و «بازیگران جهانی و قوانین ملی». سطح تحلیل لایه‌ها به ترتیبی که ذکر شد از وابسته‌ترین و در عین حال مهم‌ترین مضامین به سمت مستقل‌ترین و تأثیرگذارترین مضامین حرکت می‌کند. مهم‌ترین لایه یعنی سطحی که هم از اهمیت بالایی نسبت به سایر سطوح برخوردار است و در عین حال تحت تأثیر سایر عوامل نیز می‌باشد همان حل مسئله مبتنی بر منابع (مالی و فناوری) است. قرار گرفتن مضمون «حل مسئله» در کنار مضامین «منابع مالی» و «فناوری» بیانگر آن است که هر چند بازیگران مختلف و نیز قوانین و اسناد بالادستی بر چگونگی سیاست‌گذاری تأثیرگذار هستند اما اتخاذ رویکرد واقع‌بینانه از اهمیت بیشتری برخوردار است به طوری که می‌توان گفت در صورت وجود تمامی متغیرها بدون برخورداری از منابع مالی و اتخاذ تکنیکی متناسب با مسئله، کلیه مراحل طی شده در فرآیند سیاست‌گذاری عقیم بوده و بی‌نتیجه خواهد ماند.

یافته‌ها همچنین بیانگر سطح‌بندی بازیگران مختلف تأثیرگذار در موضوعات راهبردی است چرا که سطح تأثیر و نفوذ گروه‌های مختلف بازیگران به یک اندازه نیست. مطابق اظهارنظر خبرگان، بازیگران «اجرایی»، «تقنینی» و «فرانهادی» از اهمیت بیشتری نسبت به سایر بازیگران برخوردارند و در سطح دوم الگوسازی ساختاری-تفسیری قرار گرفته‌اند. مطابق کدهای تحلیل کیفی به دست آمده، منظور از «بازیگران فرانهادی» آن دسته بازیگرانی است که ذیل قوه مجریه فعالیت داشته اما در عین حال حوزه اختیارات و نفوذ تصمیمات‌شان در حوزه محیط زیست فراتر از وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی زیرمجموعه قوه مجریه است که خود شامل سه مضمون شورای عالی محیط زیست، صندوق ملی محیط زیست و کمیته ملی توسعه پایدار می‌گردد. سطوح سوم و چهارم مربوط به بازیگران

مستقل، بازیگران فراقوه‌ای و بازیگران قضایی است. آن دسته بازیگرانی که فراتر از قوای سه‌گانه عمل و حوزه نفوذ و مداخله آنها ابرخط‌مشی‌های حاکم بر تدوین خط‌مشی‌های زیست‌محیطی است شکل‌دهنده مضمون «بازیگران فراقوه‌ای» بوده‌اند. در مسائل زیست‌محیطی، ذیل این دسته شورای عالی انقلاب فرهنگی (متولی تنظیم و تصویب سند ملی محیط زیست) و مجمع تشخیص مصلحت نظام (متولی تنظیم و ارائه سیاست‌های کلی حاکم بر برنامه‌های توسعه) قرار گرفته‌اند. اهمیت بیشتر بازیگران فرانهادی در مقایسه با بازیگران فراقوه‌ای - علی‌رغم برخورداری آنها از اختیارات بیشتر - را می‌توان این‌گونه تفسیر نمود که بازیگران فرانهادی حلقه واسط میان ابرخط‌مشی‌ها (اسناد بالادستی کلان) و دیوان‌سالاری‌های کاملاً اجرایی دولتی هستند و درست به دلیل همین نقش واسطه‌گری در انتقال سیاست‌ها، نقش کلیدی‌تری در فرآیند سیاست‌گذاری مسائل راهبردی ایفاء می‌کنند. به عبارت دیگر شیوه قرائت آنها از ابرخط‌مشی‌های مربوطه، نقشی کاملاً تعیین‌کننده در چگونگی اجرای خط‌مشی‌ها توسط دستگاه‌های اجرایی دارد.

«کنش شهروندان» و «نظام ارزشی» حاکم بر آن سطح پنجم الگوی یافت‌شده را تشکیل می‌دهد. نکته‌ای که مؤید جایگاه کنش شهروندان در سطح مذکور است، کنش‌های شهروندان در مسائل مختلف راهبردی (و از جمله مسائل زیست‌محیطی) تحت تأثیر کنش‌های دولتمردان و بازیگران حاکمیتی کشور است. طبق نظر خبرگان، وخامت فعلی شرایط زیست‌محیطی کشور، نتیجه کنش منفعلانه سیاست‌گذاران و بازیگران حاکمیتی در این زمینه است و اتخاذ نگاه و رویکرد کالایی لوکس و تشریفاتی به جای رویکرد کالایی عمومی و حیاتی به محیط زیست توسط بازیگران حاکمیتی، منجر به نادیده انگاشتن اهمیت آن در دید عموم شهروندان شده است. نهایتاً «بازیگران جهانی» و «اسناد و قوانین ملی» در سطح ششم و پایانی الگو قرار گرفته‌اند. ضمانت اجرایی ضعیف تعهدات و توافقات بین‌المللی در کنار فقدان یک نهاد ناظر بین‌المللی قدرتمند در این حوزه از جمله نکات کلیدی مورد اشاره مصاحبه‌شوندگان بوده و اما جایگاه اسناد و قوانین ملی در موقعیت ترسیم‌شده مدل (سطح زیرین مدل و به عنوان یک متغیر مستقل) گویای این نکته است که تدوین قوانین منسجم و هدفمند زیست‌محیطی به هیچ وجه در حل مسائل مربوطه کافی نبوده و میان این مضمون و مضمون غایب مدنظر (حل مسائل زیست‌محیطی) شاهد نقش‌آفرینی سطوح و متغیرهای متعدد از جمله کنش بازیگران (حاکمیتی و سیاسی) و شهروندان و وجود پیش‌نیازهای مالی و سخت‌افزاری لازم هستیم. کسب چنین جایگاهی توسط اسناد و قوانین ملی می‌تواند کمک شایانی برای فهم این مسئله که چرا قوانین متعدد، پاسخگوی مسائل روزافزون و بهبود شرایط زیست‌محیطی نیستند باشد.

به گفته کرسول پژوهشگران کیفی به منظور افزایش اعتبار پژوهش‌های خود باید حداقل از دو راهبرد استفاده کنند که در این پژوهش برای حصول این هدف، اقدامات ذیل انجام شد:

⊕ تطبیق اعضاء: نظرات ۳ نفر از اساتید و ۲ نفر از دانشجویان دکتری رشته مدیریت درباره گزارش، فرآیند و داده‌های پژوهش اخذ و موارد مرتبط، مطابق نظرات آنها بازبینی شد که البته این بازبینی صرفاً در حد اصلاح عناوین برخی مقولات و مفاهیم زیرمجموعه آنها بوده است.

⊕ درگیری طولانی‌مدت با موضوع: از ویژگی‌ها و تمایزات پژوهش‌های کیفی در مقایسه با تحقیقات کمی آن است که پژوهشگر ضمن تحلیل داده‌ها فرآیند مقایسه و سنجش مستمر را نیز انجام می‌دهد به این معنی که دائماً نتایج مصاحبه‌های جدیدتر را با نتایج ظهوریافته مصاحبه‌ها و تحلیل‌های کیفی قبلی مقایسه می‌نماید. چنین امری البته مستلزم درگیری طولانی‌مدت پژوهشگر با موضوع تحقیق است.

⊕ کثرت‌گرایی: منظور تنوع سطوح مصاحبه‌شوندگان است که در این پژوهش، خبرگان علمی و اجرایی سطوح کارشناسی تا مدیریت کلان را دربر گرفته است.

منابع

- [۱] آذر، عادل؛ خسروانی، فرزانه و جلالی، رضا. (۱۳۹۵). تحقیق در عملیات نرم، رویکردهای ساختاردهی مسئله. تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- [۲] اصلی‌پور، حسین. (۱۳۹۴). الگوی بومی تدوین خط‌مشی‌های زیست‌محیطی کشور. رساله مقطع دکتری رشته مدیریت دولتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- [۳] حق‌پناه، جعفر. (۱۳۹۴). سیاست‌گذاری قومی در جمهوری اسلامی ایران؛ چگونگی، فرآیند و عوامل مؤثر بر تدوین تحلیل اسنادی. مجله سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۶۹-۸۸.
- [۴] خواجه نائینی، علی؛ اشترینان، کیومرث و محمدی کنگرانی، حنا. (۱۳۹۳). تحلیل شبکه‌ای مرحله تصمیم‌گیری در سیاست‌گذاری نانو تکنولوژی ایران: سند توسعه فناوری نانو. فصلنامه پژوهش‌های مدیریت در ایران، دوره ۱۸، شماره ۲، صص ۲۵-۵۳.
- [۵] خیرگو، منصور و شکری، زینب. (۱۳۹۰). توسعه فرآیند سیاست‌گذاری با استفاده از راهبرد آینده‌نگاری. فصلنامه مدیریت نظامی، شماره ۴۲، صص ۱۰۳-۱۲۶.
- [۶] دانش‌فرد، کرم‌اله. (۱۳۹۲). مبانی خط‌مشی‌گذاری عمومی. تهران: نشر نیاز دانش.
- [۷] زاهدی، شمس‌السادات. (۱۳۸۹). توسعه پایدار. تهران: انتشارات سمت.
- [۸] زنجانی، حبیب‌الله. (۱۳۸۵). دیدگاه جمعیت‌شناختی در سیاست‌گذاری‌های راهبردی. مجله مطالعات علوم اجتماعی ایران، پیاپی شماره ۱.
- [۹] عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. دوفصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، شماره ۱۰، صص ۱۵۱-۱۹۸.
- [۱۰] فرخی، میثم. (۱۳۹۴). جستاری پیرامون دوگانه‌های اساسی و راهبردی فرهنگ در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. مجله راهبرد توسعه، شماره ۴۱، صص ۸۸-۱۰۸.
- [۱۱] مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۵). سیاست‌گذاری انسجام درونی حوزه راهبردی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه ژئوپولیتیک، شماره ۴۲، صص ۴۸-۷۲.
- [۱۲] معمارزاده، غلامرضا و شکری، نرجس. (۱۳۸۵). ارائه مدل پویا برای اجرای خط‌مشی‌های عمومی. فصلنامه مدیریت، سال سوم، شماره ۸/۳، صص ۲-۱۴.
- [۱۳] یآوری، وحید. (۱۳۹۱). طراحی مدل مفهومی مدیریت عملکرد سازمانی برای سازمان اوقاف و امور خیریه. رساله دکتری مدیریت دولتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- [14] Agenda 21. (1992). The United Nations Conference on Environment and development (UNCED), Chapter 28, Section 1-5.
- [15] Fraussen, B., & Halpin, D. (2017). Think tanks and strategic policy-making: the contribution of think tanks to policy advisory systems. *Policy Sciences*, 50(1), 105-124.
- [16] Bolanos, R., Fontela, E., Nenclares, A., & Pastor, P. (2005). Using interpretive structural modelling in strategic decision-making groups. *Management Decision*, 43(6), 877-895.
- [17] Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*. Sage.
- [18] Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- [19] Calabrese, D., Kalantari, K., Santucci, F., & Stanghellini, E. (2008). *Environmental policies and strategic communication in Iran: the value of public opinion research in decisionmaking*. The World Bank.
- [20] Farazmand, A. (Ed.). (2009). *Bureaucracy and administration*. CRC Press.
- [21] Firsova, A., & Taplin, R. (2009). Australia and Russia: How do their environmental policy processes differ?. *Environment, development and sustainability*, 11(2), 407-426.

- [22] Fischer, C., Grecker, M., & Rosendahl, K. E. (2018). **Strategic technology policy as a supplement to renewable energy standards.** *Resource and Energy Economics*, 51, 84-98.
- [23] Grecker, M. (2013). **Strategic Environmental Policy, Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences.** Encyclopedia of Energy, Natural Resource and Environmental Economics, Volume 3, pp. 313-320.
- [24] Roelfsema, H. (2007). **Strategic delegation of environmental policy making.** *Journal of Environmental Economics and Management*, 53(2), 270-275.
- [25] Howlett, M., Ramesh, M., & Perl, A. (2009). **Studying public policy: Policy cycles and policy subsystems** (Vol. 3). Oxford: *Oxford University Press*.
- [26] Joyce, P. (2015). **Strategic management in the public sector.** *Routledge*.
- [27] Knatz, G. (2017). **How competition is driving change in port governance, strategic decision-making and government policy in the United States.** *Research in Transportation Business & Management*, 22, 67-77.
- [28] Harada, M. (2012). **The Voting Rights Act of 1965 and Strategic Policy Making in the South.** *State Politics & Policy Quarterly*, 12(4), 456-482.
- [29] Meijer, J., & der Berg, A. (2010). **Handbook of environmental policy.** NY: *Nova Science Publishers, Inc.*
- [30] OECD. (2011). **An OECD framework for effective and efficient environmental policies.** Meeting of the environmental policy committee (EPOC) at ministerial level.
- [31] Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). **Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector.** *Addison-Wesley publication*.
- [32] Patton, M. Q. (2002). **Qualitative research & evaluation methods.** *Thousand Oaks Sage Publications*, New York, New Delhi, London.
- [33] Plass, N., & Kaltenecker, I. (2007). **Strategic and Practical Implications in Decision Making and Planning for Sustainability.** *Indoor and Built Environment*, Vol. 16, Issue 3, pp. 204-215.
- [34] Shafritz, J. M., & Borick, C. P. (2008). **Introducing Public Policy.** New York: *Longman*.
- [35] Skok, J. E. (1990). **Theory of strategic action for public policy.** *The American Review of Public Administration*, 20(2), 77-93.
- [36] Di Tommaso, M. R., Tassinari, M., Bonini, S., & Marozzi, M. (2017). **Industrial policy and manufacturing targeting in the US: new methodological tools for strategic policy-making.** *International Review of Applied Economics*, 31(5), 681-703.
- [37] Yale University. (2016). **Global Metrics For The Environment; The Environmental Performance Index ranks countries' performance on high-priority environmental issues.**